

Urmia University

The effect of Taqiyya (precautionary dissimulation) on the religious developments and sectarian relationships in Iran (from the entry of Islam to Iran to the end of the Seljuk period)

Sasan Tahmasbi¹ and Mahmoodreza Koohkan²

1- Assistant professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran- Iran.

2- Assistant professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran- Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2024/09/21 Accepted: 2024/10/27 pp: 33- 44 Keywords: Taqiyya (precautionary dissimulation); Islam; Religious developments; Religious sects; Iran.	In the first centuries of Islam, Iran witnessed extensive changes in the religious realm, because in addition to the conversion of Iranians to Islam, many sects, including Islamic and eclectic ones appeared and in order to gain political power and attract more followers, they competed with each other. Since Taqiyya was one of the influential factors in these developments, this paper studies the role of Taqiyya in the religious developments of Iran in the first centuries of Islam by using the descriptive-analytical-deductive method. Research findings show that the religious developments of Iran in the era were largely influenced by Taqiyya. The followers of most sects and religions such as Zoroastrians, Khurramites, Sepid-Jamegan (white garments), Imamiyyah Shia, Ismailis, Sunnis and some sub-sects of Zaidis and Kharijites forcibly made Taqiyya, but some sects such as Zandiqs, some sub-sects of Kharijites as Azariqah and Zaidis were anti-Taqiyya. Therefore, they were easily at the mercy of pursuit and torture and vanished more rapidly. Appealing to taqiyya had a double effect because some sects protected themselves from threats by being under the umbrella of taqiyya, but gradually, taqiyya made them forget their identity and gradually accept the dominant religion. The matter played an important role in the decline of Zoroastrianism, Khurramites, Sepid-Jamegan, and some Islamic sects such as Hanbalis.
	Citation: Tahmasbi, S., & Koohkan, M. (2024). The effect of Taqiyya (precautionary dissimulation) on the religious developments and sectarian relationships in Iran (from the entry of Islam to Iran to the end of the Seljuk period). <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(2), 33-44. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2024.55585.1011 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.2.2.5

Extended Abstract

Introduction

In the first Islamic centuries, many sects appeared and interacted or confronted with each other in different ways. Each sect tried to promote its beliefs and protect itself against rival sects by attracting more adherents. Taqiyya (precautionary dissimulation) played an important role in these conflicts and competitions and is considered one of the influential factors in the relations of sects and their survival and decline.

Material & Methods

Having used a descriptive-analytical-inferential method, this research is going to investigate the role of taqiyya in the religious developments of Iran in the first Islamic centuries and to answer this fundamental question: which sects benefited from taqiyya and what factors led to the promotion of taqiyya? In addition, it tries to examine the problems that the sects in favor of Taqiyya, in comparing with sects against it, faced and which had more opportunities.

Results and discussion

The findings of this research show that taqiyya should be studied from two different views. First, as a social action to protect oneself from dangers and threats. Second, as a religious command expressed in the Qur'an and religious teachings. Taqiyya as a human action was used by many sects and social groups, and from the very beginning of introducing Islam in Iran, Taqiyya became one of the tools of Zoroastrians who did not want to accept Islam. This issue is the most important reason for the lack of sufficient information about the process of expanding Islam in Iran because the Zoroastrians' appealing to taqiyya caused their conversion to Islam to take a gradual process and have little reflection in the sources. Eclectic sects, or more precisely, Sepid-Jamegan (white garments) and Khurramites, also benefited from taqiyya and after the suppression of Muqaneh and Babak Khurramdin, they

continued to exist in some mountainous and remote areas for several centuries and were safe from pressure. The Imamiyyah Shias are more famous than others for using taqiyya, and the opponents of Shiism turned this issue into a tool for denigrating Shias. Certainly, the Shias benefited from taqiyya and, unlike other sects, they considered resorting to taqiyya as a religious order and did not conceal it. This approach, along with other factors, is one of the reasons for the survival of Imamiyyah Shiism in Iran. Zaidis, who presented the uprising against the Umayyads and Abbasids as their most important goal, considered resorting to taqiyya distasteful, but the evidence shows that even this revolutionary sect turns to taqiyya when they feel threatened. The Ismailis, who had a long history of conflict with the Sunnis, did not clearly comment on taqiyya. However, the reports of the sources show that whenever they were in danger, they resorted to taqiyya under the name of Imamiyyah Shiites to protect themselves from a multitude of enemies and dangers. The Kharijites did not have the same approach towards taqiyya and while Azariqah believed that taqiyya is not permissible either in words or in action, Najdat believed in taqiyya and Sūfīyyah agreed with taqiyya in speech and not in action. The use of words such as Dar al-Taqiyya in contrast to Dar al-Kufr and Dar al-Alaniyyah in the political and religious literature of the Kharijites is another reason to prove that some of them used Taqiyya against their enemies. The Sunnis, who were in the majority in most of the history of Islam and Iran, and had political authority, apparently did not feel the need for Taqiyya and considered Taqiyya as an example of hypocrisy and dishonesty. But their superior political position and their opposition to Taqiyya was not as turning away from Taqiyya and sometimes they used Taqiyya against their rivals who were usually their co-religionists i.e. Sunnis. For example, during the Seljuk period, the Hanafis, who had the support of the Seljuk

Turks, put pressure on the Hanbalis and Shafiis and the Shafiis, who were supported by Khaja Nizam al-Mulk and the Abbasid caliphate, put the Hanafis and Hanbalis under pressure. In the meantime, the Hanbalis, who were in decline and had no political supporters, were under pressure from these two sects. Despite the widespread prevalence of Taqiyya among different sects, both Islamic and eclectic, some sects' adherents were against Taqiyya. The Zendiq (heretics), who were generally accused of following the religion of Mani and Mazdak, avoided Taqiyya and in some cases, they lost their lives because of their insistence on their beliefs. The Sabaiids also had no desire for Taqiyya and expressed their beliefs clearly.

In conclusion, it should be said that most of the sects of the first Islamic centuries used Taqiyya not as a religious order, but as a social action to protect themselves from rival sects. Therefore, Taqiyya, overtly and covertly, had an effect on the relations of sects and their destiny, and although it created immunity for some sects, in the long run, it caused them to lose their identity and their beliefs. This issue played an important role in the decline of Zoroastrianism, the eclectic sects of Khurramites, Sepid-Jamegan, and Hanbalis.

Conclusion

In conclusion, it should be said that most of the sects of the first Islamic centuries used Taqiyya not as a religious order, but as a social action to protect themselves from rival sects. Therefore, Taqiyya, overtly and covertly, had an effect on the relations of sects and their destiny, and although it created immunity for some sects, in the long run, it caused them to lose their identity and beliefs. This issue played an important role in the decline of Zoroastrianism, the eclectic sects of Khurramites, Sepid-Jamegan, and Hanbalis.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی تأثیر تقیه بر تغییر کیش و روابط فرقه‌ها در ایران (از ورود اسلام به ایران تا پایان دوره سلجوقی)

ساسان طهماسبی^۱ و محمودرضا کوه‌کن^۲

۱- استادیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

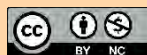
۲- استادیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	در قرون نخستین اسلامی، ایران شاهد تحولات گسترده‌ای در عرصه دینی بود، زیرا علاوه بر گرویدن ایرانیان به دین اسلام، فرقه‌های متعددی اعم از فرقه‌های اسلامی و التقاطی در ایران پدیدار شدند و برای کسب قدرت سیاسی و جلب پیروان بیشتر، با یکدیگر به رقابت و کشمکش پرداختند. چون تقیه یکی از عوامل تأثیرگذار در این تحولات و منازعات بود، در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی-استنتاجی نقش تقیه در تحولات دینی ایران در سده‌های نخستین اسلامی بررسی و تحلیل می‌شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که پیروان بیشتر فرقه‌ها و کیش‌ها مانند زرتشتیان، خرم‌دینان، سپیدجامگان، شیعیان امامیه، اسماعیلیه، اهل سنت و برخی از شاخه‌های زیدیه و خوارج در مقابل خطرات و تهدیدات، به‌ناچار تقیه می‌کردند، اما برخی از فرقه‌ها مانند زندقه و دسته‌هایی از خوارج مانند ازارقه و زیدیه با تقیه مخالف بودند؛ درنتیجه، به‌آسانی در معرض تعقیب و شکنجه قرار می‌گرفتند و با سرعت بیشتری از بین رفتند. توسل به تقیه تأثیری دوگانه به دنبال داشت، زیرا برخی فرقه‌ها با قرار گرفتن زیر چتر تقیه، از خودشان در مقابل تهدیدات محافظت می‌کردند، اما تقیه در درازمدت باعث می‌شد هویت خود را فراموش کنند و به‌تدریج، کیش غالب را بپذیرا شوند. این مسئله نقش مهمی در زوال دین زرتشت، خرم‌دینان، سپیدجامگان و برخی از فرقه‌های مسلمان مانند حنبلی‌ها داشته است.
دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۳۱	
پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۶	
صص: ۳۳-۴۴	
واژگان کلیدی: تقیه، اسلام، تحولات دینی، فرقه‌های مذهبی، ایران.	

استناد: طهماسبی، ساسان؛ و کوه‌کن، محمودرضا. (۱۴۰۳). بررسی تأثیر تقیه بر تغییر کیش و روابط فرقه‌ها در ایران (از ورود اسلام به ایران تا پایان دوره سلجوقی). *نشریه یافته‌های تاریخی*، ۱(۲)، ۳۳-۴۴.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

©نویسندگان

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2024.55585.1011>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.2.2.5>

مقدمه

اگر تقیه را در مفهوم ساده آن، پنهان کاری، محافظه کاری و دگرنمایی تعبیر کنیم، صرفاً یک مسئله دینی نیست، بلکه به عنوان یک کنش انسانی، در طول تاریخ ایران، در عرصه سیاست و اجتماع نیز قابل مشاهده است. درواقع، مدارا و همراهی ایرانیان با حاکمیت‌های نامطلوب و عناصر بیگانه عرب، ترک و مغول را می‌توان نوعی تقیه به شمار آورد. رویکردی که به بقا و تحکیم این حاکمیت‌ها کمک کرد، اما در بقای ملیت ایرانی نیز اثرگذار بود، زیرا هرگونه تندروی می‌توانست به نابودی و تضعیف ملت ایران و هویت ایرانی منجر شود؛ بنابراین، روی آوردن مردم ایران به تقیه در عرصه سیاسی و اجتماعی، مسئله‌ای قابل تأمل و شایان بررسی است، اما تقیه بیشتر در بعد دینی و منازعات فرقه‌ای برجستگی یافته است.

تقیه عمدتاً در مقابل قدرت سیاسی حاکم که قرائتی واحد و رسمی از دین اسلام ارائه می‌داد، تجلی می‌یافت، ولی در بسیاری از موارد، پیروان مذاهب اقلیت نیز برای بقای خود در مقابل پیروان مذاهب اکثریت، عقایدشان را پنهان می‌کردند. عموماً منازعات فرقه‌ای یکی از ویژگی‌های اساسی سده‌های نخستین اسلامی به شمار می‌رفت. این فرقه‌ها در مورد مسائل فقهی و کلامی با یکدیگر اختلاف داشتند و عمدتاً درصدد براندازی یکدیگر بودند. در این فضای پرتنش، برخی از فرقه‌ها ناچار بودند برای حفظ موجودیت خود در مقابل تهدیدات فرقه‌های قدرتمند، به تقیه روی آورند. هرچند شیعیان امامیه در این زمینه شهرت بیشتری کسب کرده‌اند و تقیه به یکی از محورهای اساسی فقه شیعی تبدیل شده است، اما با تعمق بیشتر در منابع، مشخص می‌شود که سایر فرقه‌ها نیز تقیه می‌کردند.

هدف بنیادی این پژوهش پاسخ دادن به این پرسش است که تقیه چه تأثیری بر فرایند تغییر کیش و روابط فرقه‌ها در ایران قرون نخستین اسلامی داشت؟ فرض بر این است که هرچند تقیه در باور بسیاری از نحله‌های فکری و مذهبی جایی نداشت، اما به طور مستقیم یا غیرمستقیم، بر بقا یا زوال آن‌ها تأثیر داشت.

در مورد این موضوع، تاکنون هیچ پژوهشی انجام نشده است و فقط تقیه از منظر فقهی و کلامی، مورد بررسی قرار گرفته است یا ریشه‌ها و تاریخچه رواج آن به‌ویژه در میان شیعیان، بررسی شده است. ازجمله، بهاءالدین خرمشاهی (۱۳۷۵) در مقاله‌ای با عنوان تقیه و علی معموری (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با همین عنوان (تقیه)، به این مباحث پرداخته‌اند، ولی تاکنون کاربرد تاریخی تقیه و تأثیر آن بر تحولات دینی ایران مورد توجه قرار نگرفته است.

تقیه در قرآن و لغت

واژه تقیه از فعل «وقی» به معنی محافظت اخذ شده است و منظور از آن کتمان عقیده یا ابراز عقیده مخالف، برخلاف نظر قلبی و برای اجتناب از زیان دینی یا دنیایی است (معموری، ۱۳۸۷: ۷۷). ریشه تقیه در قرآن است و خداوند در آیه صد و شش سوره نحل می‌فرماید: «مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ» (هرکس پس از ایمان آوردن خود به خدا کفر ورزد [عذابی سخت خواهد داشت] مگر آن کس که مجبور شده [ولی] قلبش به ایمان اطمینان دارد لیکن هرکه سینه‌اش به کفر گشاده گردد خشم خدا بر آنان است و برایشان عذابی بزرگ خواهد بود). گفته می‌شود که این آیه در شأن عمار یاسر نازل شد که تحت فشار و شکنجه ناچار شد ایمان خود را انکار کند (خرمشاهی، ۱۳۷۵: ۳۸-۳۹). مؤلف بیان/لادیان در تعریف تقیه می‌نویسد: «تقیه آن باشد که از بیم خلق به‌ظاهر به خلاف مذهب خویش کاری کنند یا سخنی گویند» (حسینی علوی، ۱۳۷۶: ۴۹). شیخ صدوق در این مورد می‌گوید:

... عبارت است از کتمان حق و پنهان کردن اعتقاد از مخالفان و ترک مبارزه با آنان نظر به ضرر دینی یا دنیوی که ممکن است اظهار حق در پیش داشته باشد و لازم است کسی که تقیه می‌کند، علم قطعی یا ظن قوی به چنین ضرری داشته باشد و اگر علم یا ظن غالب به ضرری در اظهار حق نداشته باشد تقیه برای او جایز نیست (شیخ مفید، ۱۳۶۳: ۱۱۵).

زرتشتیان

از سقوط ساسانیان تا قرن پنجم هجری، ایران به یک کشور اسلامی تبدیل شد و کیش زرتشتی جای خود را به دین اسلام داد. تغییری بسیار تدریجی که در مناطق مختلف با شرایط متفاوتی انجام شد و اطلاعات ناچیزی در مورد آن وجود دارد. در منابع،

گزارش‌هایی در مورد اسلام آوردن برخی افراد و خانواده‌ها آمده است، اما به‌ندرت گزارشی در مورد تغيير کيش ساکنان شهرها و گروه‌های بزرگ جمعیتی دیده می‌شود. به همین دلیل، اسلام‌پذیری ایرانیان با ابهام و سکوتی معنادار عجین شده است؛ اما در مقابل، جریان گسترش دین اسلام در میان تُرک‌ها، مشهودتر و ملموس‌تر است. برای نمونه، مؤلف *تاریخ الکامل* ذیل وقایع سال ۳۴۹ ق می‌نویسد که در این سال، نزدیک به دویست هزار خانواده از تُرک‌ها به یک‌باره دین اسلام را پذیرفتند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۱۲/۵۰۷۴). ذیل وقایع سال ۴۳۵ ق نیز آمده است که ده هزار تن از تُرکان ساکن کرانه‌های بلاساغون و کاشغر که مدام به سرزمین‌های اسلامی حمله می‌کردند، به دین اسلام روی آوردند و در روز عید قربان، بیست هزار گوسفند قربانی کردند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۱۳/۵۷۶۳).

سؤالی که اینجا مطرح می‌شود این است که چرا چنین گزارش‌هایی در مورد ایران دیده نمی‌شود؟^۱ به نظر می‌رسد که برخلاف تُرک‌ها، گرویدن ایرانیان به دین اسلام با تقيه همراه بوده است. هرچند در دین زرتشت تقيه وجود ندارد، اما ایرانیان پس از تسلط اعراب مسلمان بر ایران و با درک ضرورت هم‌رنگی با اربابان جدید خود، به‌ناچار به تقيه روی آوردند. گزارش نرشی در مورد روند گرویدن مردم بخارا به دین اسلام، سندی ارزشمند برای اثبات این مدعا است:

... هر باری اهل بخارا مسلمان شدند و باز چون عرب بازگشتندی ردت آوردندی و قتیبه بن مسلم سه بار ایشان را مسلمان کرده بود، باز ردت آورده کافر شده بودند، این بار چهارم قتیبه حرب شهر کرده شهر بگرفت... به هر طریقی کار بر ایشان سخت کرد و ایشان اسلام پذیرفتند به‌ظاهر و به باطن بت‌پرستی می‌کردند. قتیبه چنان صواب دید که اهل بخارا را فرمود یک نیم از خانهای خویش به عرب دادند تا عرب با ایشان باشد و از احوال ایشان باخبر باشند تا به‌ضرورت مسلمان باشند و بدین طریق مسلمانی آشکار کرد و احکام شریعت بر ایشان لازم گردانید و مسجدها بنا کرد و آثار کفر و رسم گبری برداشت و جد عظیم می‌کرد و هر که در احکام شریعت تقصیر کردی عقوبت می‌کرد (نرشی، ۱۳۸۷: ۶۶).

همان‌طور که ملاحظه شد، نرشی می‌نویسد که مردم بخارا به‌ظاهر مسلمان می‌شدند اما در باطن بت‌پرستی می‌کردند؛ کنشی که از تقيه حکایت دارد. از این‌رو، قتیبه مردم بخارا را وادار کرد اعراب را در خانه‌های خود جای دهند تا مشخص شود که آیا به‌راستی مسلمان شده‌اند یا صرفاً تقيه می‌کنند. بدین‌ترتیب واضح است که زرتشتی‌ها تقيه می‌کردند، هرچند اقدام آن‌ها بیشتر از آن‌که رعایت دستور دینی باشد، یک کنش انسانی بوده است.

سپید جامگان و خرم‌دینان

قیام‌المقنع در سال ۱۶۱ ق به شکل‌گیری فرقه سپیدجامگان در فرارود (ماوراءالنهر) منجر شد و فرقه خرم‌دینان نیز در همان مقطع، در ایران شکل گرفت و با قیام بابک، در بخش گسترده‌ای از ایران، پیروانی برای خود به دست آورد. چون این دو فرقه التقاطی علیه حکومت عباسی به قیام مسلحانه دست زدند، به‌شدت تحت تعقیب قرار گرفتند و به‌عنوان فرقه‌های الحادی، همیشه در مظان اتهام بودند؛ بنابراین، ناچار شدند به تقيه روی آورند؛ رویکردی که در گزارش نرشی در مورد سپیدجامگان، به‌خوبی هویدا است: ... هنوز آن قوم مانده‌اند در ولایت کش و نخشب و بعضی از دیه‌های بخارا... و ایشان خود از مقنع هیچ خبر ندارند و بر همان دین وی‌اند و مذهب ایشان آن است که نماز نگذارند و روزه ندارند و غسل جنابت نکنند... این همه احوال از مسلمانان پنهان دارند و دعوی مسلمانی کنند (نرشی، ۱۳۸۷: ۱۰۳).

ابوریحان بیرونی نیز می‌نویسد که مقنع پیروان بسیاری در فرارود (ماوراءالنهر) دارد، اما کیش خود را پنهان نموده و تظاهر می‌کنند که مسلمان‌اند (بیرونی، ۱۳۶۳: ۳۱۶). پیروان مازیار موسوم به مازیاریه نیز که شاخه‌ای از خرم‌دینان بودند و در کوه‌های حاشیه دریای خزر فعالیت می‌کردند، به تقيه روی آورده بودند و به دین اسلام تظاهر می‌کردند (بغدادی، ۱۳۸۸: ۱۹۳). مقدسی (قرن چهارم) که بعد از سرکوب بابک خرم‌دین و دوران ضعف و انزوای خرم‌دینان، از نزدیک با آنان دیدار کرد، گزارشی در مورد آن‌ها ارائه می‌دهد که از توسل ایشان به تقيه حکایت دارد:

^۱ فقط ساکنان شهر قزوین به امید کمک گرفتن از اعراب علیه دیلمی‌ها به‌طور جمعی دین اسلام را پذیرا شدند (بلاذری، ۱۳۶۴: ۸۰).

... غسل از جنابت نمی‌کنند، در دیه‌هایشان مسجد ندیدم با ایشان مناظره کرده گفتم: با این مذهب که شما دارید چگونه مسلمانان به جنگ شما نمی‌آیند؟ ایشان می‌گفتند: مگر ما توحیدگرا و مسلمان نیستیم؟ گفتم: آری ولی شما فریضه‌های پروردگار را ترک کرده، مقررات مذهب را موقوف داشته‌اید! (مقدسی، ۱۳۸۵: ۵۹۶).

زندقه

واژه زندیق به معنای بدعت‌گزار، مرتد و منکر است و در قرون نخستین اسلامی برای کسانی به کار می‌رفت که به پیروی از کیش مانی و مزدک متهم بودند (دوبلوا، ۱۴۰۱: ۱۶۵-۱۶۶). به نوشته جهشیاری، زندقه با تقیه مخالف بودند: «ازجمله پیروان زندقه گروهی هستند که عقیده دارند عقاید خود را نباید انکار کنند و تقیه را جایز نمی‌دانند» (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۱۹۹). در سال ۱۶۶ ق، مهدی خلیفه عباسی (حکومت: ۱۵۸-۱۶۹ ق) چهار تن از بزرگان را که به پیروی از افکار زندقه متهم شده بودند، احضار کرد. همگی اعتراف کردند زندیق‌اند، اما چون توبه کردند، عفو شدند (طبری، ۱۳۶۳: ۱۲/۵۱۳۵). در همان سال، مهدی تعداد دیگری را احضار و مورد بازجویی قرار داد. یکی از آن‌ها به نام عبدالله بن ابی عبدالله اعتراف کرد که پیرو کیش زندقه است، لذا دستور قتل او صادر شد. فردی به نام سلیمان بن ایوب مکی نیز به پیروی از کیش زندقه اعتراف کرد، اما به خواست مهدی، توبه کرد و آزاد شد (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۱۹۹-۲۰۰)؛ اما منشی مهدی به نام صالح بن ابی عبدالله که اعتراف کرد زندیق است، بر باور خود پافشاری نمود و به دستور مهدی، به قتل رسید (یعقوبی، ۱۳۶۲: ۲/۴۰۱).

شیعیان امامیه

شیعیان امامیه در طول تاریخ، فراز و فرودهای بسیاری را تجربه کردند و با انبوهی از چالش‌ها مواجه شدند، باوجوداین، به حیات خود ادامه دادند و توفیق قابل‌توجهی در جذب پیروان بیشتر کسب کردند. این موفقیت دلایل متعددی داشت و در این میان، بر نقش تقیه تأکید شده است. شیعیان بیش از سایر فرقه‌های مسلمان به استفاده از تقیه شهرت یافته‌اند و به نظر می‌رسد که در این مورد بر اساس یک دستور دینی عمل کرده‌اند؛ زیرا تقیه بخشی از سیره ائمه شیعه (ع) تلقی شده است و توسل به تقیه برای شیعیان ضروری بوده است. البته این امر از همان ابتدا، چالش‌هایی برای شیعیان به وجود آورد. گفته می‌شود که روزی شخصی به نام عمر بن رباح سؤالی از امام محمدباقر (ع) پرسید و امام (ع) به وی پاسخ داد، اما پس از یک سال، نزد امام (ع) برگشت و همان سؤال را تکرار کرد. امام (ع) پاسخ متفاوتی داد. عمر گفت که این پاسخ برخلاف پاسخ سال گذشته است. امام (ع) فرمودند: «پاسخ ما بدین‌گونه مسائل از روی پرهیز و تقیه است». عمر دچار تردید شد و این مسئله را با یکی از یاران امام (ع) به نام محمد بن قیس مطرح کرد. محمد کوشید وی را قانع کند که این پاسخ متفاوت نتیجه تقیه بود، ولی عمر با این استدلال که فقط خودم آنجا حضور داشتم و دلیلی برای ترس وجود نداشت، متقاعد نشد و به این نتیجه رسید که امام (ع) پاسخ سال گذشته را فراموش کرد و فتوای نادرستی داده است؛ بنابراین، در مقام اعتراض گفت:

...کسی که به‌جز آنچه را خدا بر او پرهیز از آن را روا داشته از روی تقیه چیزی گوید و یا در پس پرده بنشیند و در به روی خود بندد شایستگی پیشوایی ندارد؛ زیرا امام باید مردانه برخیزد و مردم را از کارهای زشت و بد بازدارد و به کارهای نیک و پسندیده رهبری فرماید». این موضع‌گیری باعث شد تا بخشی از یاران امام از او جدا شوند و به فرقه بتریه^۱ ملحق شوند (نوبختی، ۱۳۹۱: ۵۶-۵۷).

سلیمان بن جریر رقی (قرن دوم هجری)^۲ که با تقیه مخالفت می‌کرد، مدعی بود ائمه شیعه (ع) تقیه را در میان پیروان خود رواج دادند تا هیچ‌یک از سخنانشان را دروغ تلقی نکنند (نوبختی، ۱۳۹۱: ۵۹). وی این‌گونه استدلال کرد که یاران امام (ع) سؤال واحدی را در زمان‌های مختلف، از ایشان می‌پرسند و پاسخ ایشان را ثبت می‌کنند و اگر دوباره سؤال را تکرار کنند با پاسخ متفاوتی روبرو می‌شوند و چون در این مورد از امام (ع) سؤال بپرسند، امام (ع) پاسخ خواهد داد:

^۱ بتریه که زیدی و پیرو حسن و صالح و فردی به نام کنیرالنواء ملقب به ابتر بودند، امامت مفضل ابوبکر و عمر را قبول داشتند، اما در مورد عثمان سکوت کردند (بغدادی، ۱۳۸۸: ۱۷).

^۲ سلیمان بن جریر زیدی فرقه‌ای به نام جریریه یا سلیمانیه را بنیان گذاشت که امامت مفضل را پسندیده می‌دانستند و معتقد بودند امام باید بر اساس رأی شورا انتخاب شود (بغدادی، ۱۳۸۸: ۱۷).

...ما این پاسخ را از روی تقیه داده‌ایم و بر ما است که چگونه جواب گوئیم و ما صلاح شما شیعیان را به از خودتان می‌دانیم چه بقای ما و شما در این است تا از گزند دشمنان ما و شما هردو در امان باشیم.

سلیمان این موضع‌گیری امام (ع) را ناشایست دانسته و معتقد بود که بدین ترتیب، راست و دروغ در سخن امام (ع)، با یکدیگر آمیخته شده و تشخیص راستی از ناراستی دشوار است. گروهی از یاران امام (ع) سخنان سلیمان را پذیرفته، امام (ع) را ترک کرده و به او ملحق شدند (نوبختی، ۱۳۹۱: ۶۰).

اهل سنت و مخالفان شیعه توسل شیعیان به تقیه را به باد انتقاد گرفتند. یکی از آن‌ها راوندی (متوفی: اوایل قرن هفتم هجری) است که تقیه را به مثابه نفاق می‌داند: «مبنای عقیدت... جمله رافضیان... بر تقیه و نفاق است» (راوندی، ۱۳۸۶: ۳۴۱). نویسندۀ ناشناس فضائح‌الروافض نیز شیعیان را به دلیل توسل به تقیه و انکار مذهب خویش، مورد سرزنش قرار داد (رازی قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۳). مؤلف التفض در پاسخ به او می‌نویسد: «اما تقیه دفع مضرت باشد از نفس و دگر مؤمنان، اگر مضرت معلوم باشد و اگر مظنون به ترک حرکتی یا لفظی که نقصان ایمان نکند؛ چنانکه عمار یاسر کرد در عهد هجرت رسول صاحب شریعت و دیگر صحابه» (رازی قزوینی، ۱۳۹۱: ۱۴۸). ابی جعفر طوسی (۴۶۰-۳۸۵ ق) از فقهای بزرگ شیعه، تقیه را در زمان خوف واجب می‌داند (طوسی، ۱۴۰۹: ۲/ ۴۳۵). سایر علمای شیعی مانند حسین بن سعید اهوازی (متوفی: ۲۷۵ ق)، علی بن مهزیار (متوفی: ۲۵۰ ق)، ابوجعفر محمد بن اورمه (قرن سوم)، محمد بن مسعود عیاشی (متوفی: ۳۲۰ ق)، محمد بن حسن صفار (متوفی: ۲۹۰ ق) و ابوالفضل شیبانی (متوفی: ۳۸۷ ق) رساله‌هایی در مورد تقیه نوشته‌اند (ابن ندیم، ۱۳۶۶: ۳۶۲، ۴۰۶؛ بغدادی، بی‌تا: ۲۸۳؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۳۶۰: ۴/ ۴۰۴-۴۰۵).

شیعیان امامیه به سبب مواضع سیاسی و دینی خود که با حکومت‌های سنی و اکثریت سنی در تضاد بود، همواره در معرض تهدید قرار داشتند؛ تهدیدی که در مناطقی که شیعیان در اقلیت قرار داشتند، به شکل محسوس‌تری دیده می‌شد؛ بنابراین، شیعیان ناچار بودند در مواقع احساس خطر، به تقیه روی آورند.

زبدیه

چون زبدیه بارها علیه امویان و عباسیان دست به شمشیر بردند و این حکومت‌ها را به چالش کشیدند، در مورد آن‌ها تأکید شده است که با تقیه مخالف‌اند. نکته‌ای که مؤلف التفض بر آن تأکید می‌کند: «این مذهب ظاهر و معروف است و البته در مذهب تقیه نکنند» (رازی قزوینی، ۱۳۹۱: ۴۵۷)؛ اما واقعیت این است که زبدیه نیز در زمان احساس خطر، به تقیه متوسل می‌شدند. گروهی از آن‌ها با تقیه در قول و عمل موافق بودند و از نظر گروهی دیگر، تقیه در قول امری پسندیده بود. البته، گروهی دیگر تقیه را برای امام ناشایست می‌دانستند، اما برای دیگران توصیه می‌کردند (حسینی رازی، ۱۳۶۴: ۱۸۷).

سبائیه و اسماعیلیه

عبدالله بن سبأ در دوران امام علی (ع) می‌زیست و در مورد ایشان به غلو پرداخت؛ بنابراین، امام (ع) او را به مداین تبعید کرد، اما پس از شهادت امام (ع)، به تبلیغاتش ادامه داد و مدعی شد امام (ع) زنده است و هرگز نمی‌میرد (نوبختی، ۱۳۹۱: ۲۴-۲۵؛ بغدادی، ۱۳۸۸: ۱۷۱، ۱۹۴). باورها و تبلیغات عبدالله بن سبأ منجر به شکل‌گیری فرقه‌ای به نام سبائیه شد و گفته می‌شود این فرقه که در ردیف فرقه‌های غلات قرار می‌گیرد، با تقیه مخالف بود (الاشعری القمی، ۱۳۶۱: ۲۰).

اطلاعات ما در مورد اسماعیلیه به عنوان مهم‌ترین فرقه غالی بیش از سایر فرقه‌های غالی دیگر است و شواهد بیشتری در مورد رویکرد آن‌ها نسبت به تقیه وجود دارد. گفته می‌شود که اسماعیلیان تحت نام شیعه امامیه، تقیه می‌کردند و از پوشش شیعه امامیه برای تبلیغ کیش خود بهره می‌بردند. در زمان نصر بن احمد سامانی (حکومت: ۳۰۱-۳۳۱ ق)، یکی از داعیان اسماعیلی به نام محمد نخشی به بخارا رفت، ابتدا مردم را به مذهب امامیه دعوت می‌کرد و پس از موفقیت در این کار، به تبلیغ کیش اسماعیلیه مشغول شد (خواجه نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۷: ۲۸۸). عبدالملک عطاش نیز ابتدا تظاهر می‌کرد شیعه امامیه است (ظهیری نیشابوری، ۱۳۹۰: ۴۰). سلطان آلب ارسلان سلجوقی (حکومت: ۴۵۵-۴۶۵ ق) مطلع شد که یکی از امرا به نام اردم منصب دبیری دیوانش را به شخصی به نام دهخدا که گفته می‌شد اسماعیلی است، واگذار کرده است؛ بنابراین، دهخدا را احضار و از مذهبش

پرس و جو کرد. دهخدا انکار نمود و گفت باطنی نیست و شیعه است. سلطان او را مورد خطاب قرار داد و گفت: «...مذهب رافضی چنان نیکو مذهبی است که او را سپر مذهب باطنی کردی؟» (خواجه نظام الملک طوسی، ۱۳۴۷: ۲۱۶-۲۱۷). درواقع، اسماعیلیان که خطری جدی برای حاکمیت اهل سنت به شمار می‌آمدند، بیش از سایر فرق شیعه در معرض آزار و اذیت قرار داشتند. برای نمونه، امیرعباس والی ری در زمان سلطان مسعود سلجوقی (حکومت: ۵۲۹-۵۴۷ ق)، «در مدت والیگری خود زیاده‌تر از صد هزار نفر اسماعیلی را کشت و از سرهای آنان در ری مناری ساخت که مؤذنان بر آن اذان گفتند (بنداری، ۱۳۵۶: ۲۲۷).

خوارج

به نوشته مؤلف مقالات/الاسلامیین، خوارج از اهل تقیه بیزاری جستند (الاشعری، ۱۳۶۲: ۵۰). ازارقه به‌عنوان غالی‌ترین فرقه خوارج معتقد بودند تقیه جایز نیست نه در قول و نه در عمل (شهرستانی، ۱۳۳۵: ۹۰)؛ اما برخی از فرقه‌های خوارج تقیه می‌کردند. یکی از آن‌ها نجدات است که به‌عنوان یکی از فرقه‌های اصلی خوارج با تقیه موافق بود (حسنی رازی، ۱۳۶۴: ۳۹). صفریه زیادیه معتقد بودند که تقیه جایز است، اما در قول، نه در عمل (شهرستانی، ۱۳۳۵: ۱۰۰). گفته می‌شود که فرقه خازمیان زیارت مکه در زمان تقیه را ممنوع ساختند و معتقد بودند تنها زمانی زیارت کعبه واجب است که بتوانند فریضه امر به معروف و نهی از منکر را انجام دهند و مکه دارالاسلام شود (مادلونگ، ۱۳۸۱: ۱۰۷-۱۰۸). این اظهارنظر به‌خوبی نشان می‌دهد که این فرقه نیز تقیه می‌کرد. شواهدی نیز در ادبیات دینی و سیاسی خوارج به چشم می‌خورد که بر توسل جستن خوارج به تقیه گواهی می‌دهد، زیرا در ادبیاتشان، واژه دارالتقیه در مقابل دارالکفر و دارالعلانیه دیده می‌شود. برای نمونه، اباضیه در مورد مخالفان خود معتقد بودند: «کشتن و به اسیری گرفتن ایشان حرام است مگر آنکه در دارالتقیه مردمان را به شرک خوانند. اینان پندارند جهان دارتوحید است مگر اردوی سپاهیان سلطان که دارکفر است» (الاشعری، ۱۳۶۲: ۵۶). ضحاکیه، یکی دیگر از فرقه‌های خوارج نیز بر این باور بودند که «زناشویی زن مسلم را با مرد کافر در دارالتقیه جایز شمارند، همان‌گونه که زناشویی مرد مسلم را با زن کافر اجازت داده‌اند؛ اما در دارالعلانیه این‌گونه کارها جایز نیست» (الاشعری، ۱۳۶۲: ۵۹). منظور از دارالتقیه جایی است که خوارج مذهب خود را کتمان می‌کردند و دارالعلانیه نقطه مقابل آن است. دارالکفر، دشمنان مسلح خوارج و اردوگاه آنان را دربرمی‌گرفت.

اهل سنت

در نگاه اول، به نظر می‌رسد که اهل سنت اعم از حنبلی‌ها، حنفی‌ها، شافعی‌ها و مالکی‌ها نیازی به تقیه نداشتند، زیرا به‌عنوان فرقه‌های غالب، در اکثریت بودند و حکومت را در اختیار داشتند؛ بنابراین با هیچ تهدیدی مواجه نمی‌شدند. رویکرد نویسندگان سنی متون ملل و نحل نیز نشان می‌دهد که تقیه از نگاه اهل سنت، ناپسند و مصداق نفاق و ریا بود، اما شواهد ثابت می‌کند که اهل سنت نیز در مقاطعی، در مقابل یکدیگر، به‌ناچار تقیه می‌کردند. این مسئله در دوره سلجوقیان که نزاع حنفی، شافعی و حنبلی بالا گرفت، به‌صورت جدی دیده می‌شد. حنفی‌ها که از حمایت ترکان سلجوقی برخوردار بودند، حنبلی‌ها و شافعی را تحت فشار قرار می‌دادند و شافعیان که توسط خواجه نظام‌الملک و دستگاه خلافت عباسی حمایت می‌شدند، بر حنفی‌ها و حنبلی‌ها سخت می‌گرفتند. حنبلی‌ها که در این دوران، رو به زوال بودند و هیچ حامی سیاسی نداشتند، از طرف این دو فرقه تحت فشار قرار داشتند. گرایش حنفی‌ها به کلام معتزلی و ماتریدی و تبعیت شافعیان از کلام اشعری عامل اصلی منازعات این دو فرقه بود و حنبلی‌ها که اصولاً با علم کلام مخالف بودند و رویکردهای سلفی داشتند، به هر دو فرقه می‌تاختند. راوندی که حنفی بود، از وجود خصومت بین حنفی‌ها و شافعی‌ها آزرده‌خاطر است (راوندی، ۱۳۸۶: ۸۴)؛ اما خود وی نیز از این منازعات برکنار نیست و از اشعریان انتقاد می‌کند (راوندی، ۱۳۸۶: ۳۲).

در دوره سلطان مسعود سلجوقی (حکومت: ۵۲۹-۵۴۷ ق)، هفت تن از امرای حنفی مذهب به نام‌های نجم‌الدین رشید، جمال‌الدین اقبال جاندار، شرف‌الدین گردبازو، مسعود بلالی، عمادالدین صواب، شمس‌الدین کافور و امین‌الدین به تعقیب و آزار شافعیان مشغول شدند و «... به خیال خود به آزاری که به شافعیان می‌رسانند به خداوند نزدیک می‌شدند. اصحاب امام شافعی را به انواع بلا در تمام شهرها گرفتار کردند. به‌ویژه تبعید و دورشان می‌کردند» (بنداری، ۱۳۵۶: ۲۳۰). امیر عمید جوزقانی، متصدی دیوان طغرا در

دوره سلطان محمد بن ملک‌شاه سلجوقي (حکومت: ۴۹۸-۵۱۱ ق)، نیز نسبت به مذهب حنفي بسیار متعصب بود و هرگاه با کسی روبرو می‌شد، در وهله اول، از کيش او می‌پرسید (بنداری، ۱۳۵۶: ۱۱۵).

این منازعات و سخت‌گیری‌ها باعث شده بود حنبلی‌ها و شافعیان در مقابل ترکان سلجوقي، به تقيه روی آورند. مسئله‌ای که دستاویزی برای مؤلف *التقص* فراهم آورد تا در پاسخ به مؤلف *فضائح الروافض* که شیعیان را به سبب تقيه مذمت کرده بود، توسل جستن حنبلی‌ها و شافعیان به تقيه را یادآوری کند:

و اگر خواجه عقل و قرآن را منکر است، باری از ضرورت نمی‌بیند و نمی‌شنود که چون در بازارها و در لشکرگاه‌ها ترکی یکی از مجبره، می‌گوید تو اشعری‌ای؟ می‌گوید: نه من سنی‌ام و مذهب صد و پنجاه‌ساله به تقيه پنهان می‌کند و چون به ضرورت رسد تبرا می‌کند از آن؛ تا بر تقيه انکار نکند و بر قول بی‌حجت اصرار نکند (رازی قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۴).

وی در جای دیگر می‌نویسد: «نه خواجه پیش از این خود را سنی مطلق خواندی. اکنون از بیم ترکان مرگب کرده است و خود را حنفي سنی می‌خواند؟ و تقيه همین باشد» (رازی قزوینی، ۱۳۹۱: ۱۴۹).

پیامدهای توسل به تقيه

همان‌طور که گفته شد، چون برخی از فرقه‌ها و نحله‌ها مانند زندقه، خوارج ازارقه و سبائیه با تقيه مخالف بودند، مورد آزار و اذیت قرار می‌گرفتند و بیشترین فشارها را تحمل می‌کردند؛ اما فرقه‌ها و نحله‌هایی که به تقيه روی آوردند، از فرصت‌های بیشتری برای بقا و حفظ کيش خود بهره‌مند شدند. زرتشتیان، سپیدجامگان و خرم‌دینان در این دسته قرار می‌گیرند، زیرا در سایه تقيه تا قرن‌ها از فشارها و تهدیدات در امان بودند و به حیات خود ادامه دادند.

بدین‌سان، تقيه به میزان زیادی از خرم‌دینان در مقابل حملات و تهدیدات مراقبت می‌کرد، اما در درازمدت، پیامدهای مخربی برای آنان به دنبال داشت؛ زیرا به سبب تقيه، ناچار بودند آیین‌ها و مراسمشان را برگزار نکنند و متون دینی خود را پنهان کنند و از انتشار آن خودداری نمایند. در نتیجه، به تدریج هویتشان را فراموش می‌کردند و نه تنها در ظاهر، بلکه در باطن نیز مسلمان می‌شدند. مسلم است که چنین اتفاقی برای برخی از فرقه‌های اسلامی نیز رخ داده است. البته، شواهد کافی برای اثبات این ادعا وجود ندارد، اما ناپدید شدن فرقه‌هایی مانند ثوری‌ها و حنبلی نیز به میزان زیادی با تقيه پیوند داشت.

مقدسی که گزارش‌های نسبتاً مفصلي در مورد جغرافیای مذهبی ایران در قرن چهارم ارائه می‌دهد، به پراکندگی حنبلی‌ها در شهرها و مناطقی مانند طبرستان، آذربایجان، ری و خوزستان اشاره می‌کند (مقدسی، ۱۳۸۵: ۵۳۹، ۵۶۲، ۵۷۲، ۵۹۱، ۵۹۲ و ۶۲۰)؛ اما گزارش‌های حمدالله مستوفی نشان می‌دهد که در قرن هشتم، در این مناطق، غلبه با شافعی‌ها و حنفی‌ها بود (مستوفی قزوینی، ۱۳۸۸: ۹۱، ۹۶، ۱۲۷-۱۳۷ و ۱۶۶). نکته مهم آن است که حنبلی‌ها بسیار متعصب بودند و به آسانی تسلیم سایر مذاهب نمی‌شدند؛ بنابراین، مسلم است که تغییر کيش آن‌ها تدریجی بود و در سایه تقيه انجام شد. همان‌گونه که مؤلف *التقص* یادآوری کرد، حنبلی‌ها ابتدا از روی تقيه تظاهر می‌کردند حنفي یا شافعی‌اند و سپس به تدریج به این مذاهب روی می‌آوردند.

سؤالی که اینجا مطرح می‌شود، این است که چرا تقيه به زوال فرقه‌هایی مانند شیعه امامیه و اسماعیلیه منجر نشد؟ در پاسخ باید گفت: ماهیت تقيه این دو فرقه و شرایطشان با زرتشتی‌ها، فرقه‌های التقاطی و حنبلی‌ها متفاوت بود. شیعیان امامیه ایران از مراکز جمعیتی مهمی مانند قم، کاشان، آوه و بیهق برخوردار بودند و در این شهرها، به‌عنوان اکثریت، تشیع خود را آشکار می‌کردند؛ امتیازی که مؤلف *التقص* بر آن تأکید می‌کند:

... این طایفه را در بلاد اسلام و شهرهای معظم، هزاران کراسی و منابر و مدارس و مساجد است که درو تقریر مذهب کنند به‌ظاهر، به حضور ترک و تازی و نوبت‌های عقود مجالس ایشان أظهر من الشمس است... لعنت و عدوات شیعه بر اعدای علی و فاطمه و ائمه معصومین باشد بی‌تقيه و مداهنه، تقيه به وقت نزول مضرت روا دارند و موافق‌اند درین معنی با ایشان همه عقلا و همه طوایف مسلمانان که دفع مضرت معلوم و مظنون از نفس واجب است ... (رازی قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۳-۲۴).

چون شیعیان از یک ایدئولوژی پویا، متون دینی غنی و مراکز جمعیتی شایان‌ذکری برخوردار بودند، هویت دینی خود را حفظ می‌کردند و اقلیت‌های شیعه شهرهای بزرگ سنی نیز به سبب ارتباط با شهرهای شیعی، به حیات خود ادامه می‌دادند. به‌علاوه، شیعیان امامیه همواره تلاش می‌کردند از تندروی پرهیز کنند و در قیاس با اسماعیلیه و فرقه‌های التقاطی، موقعیت بسیار بهتری

در جامعه داشتند؛ بنابراین، چندان تحت فشار نبودند؛ اما اسماعیلیه بسیار بیشتر مورد سوءظن بودند و همان‌طور که گفته شد در مواقعی، تحت نام شیعه امامیه، تقیه می‌کردند، ولی آن‌ها نیز با وجود تقیه، به حیات خود ادامه دادند، زیرا مانند شیعیان از یک ادبیات دینی غنی برخوردار بودند و از طرف دولت فاطمیان و قلاع اسماعیلی ایران حمایت می‌شدند؛ بنابراین، هویتشان را حفظ کردند و به حیات خود ادامه دادند.

نتیجه‌گیری

تقیه از دو بعد قابل‌بررسی است. نخست، به‌عنوان یک امر دینی با منشأ قرآنی و دوم، به‌عنوان یک کنش انسانی برای پرهیز از خطراتی که زندگی و بقای پیروان ادیان و مذاهب را تهدید می‌کرد؛ بنابراین، در فضای پرتنش نخستین اسلامی، پیروان تمام فرقه‌ها اعم از مسلمان و غیرمسلمان کم و بیش تقیه می‌کردند. گروهی آشکارا به تقیه متوسل می‌شدند، ولی گروهی نیز تقیه را مصداق نفاق می‌دانستند، اما در بسیاری از موارد، به‌ناچار تقیه می‌کردند. پیروان فرقه‌هایی مانند ازارقه، سبائیه و زندقه به سبب پرهیز از تقیه، در معرض شکنجه و تعقیب قرار می‌گرفتند و این مسئله نقش تعیین‌کننده‌ای در زوال آن‌ها داشت. هرچند تقیه برای برخی فرقه‌ها مصونیت بیشتری ایجاد کرد، اما در درازمدت، پیامدهای مخربی برای آن‌ها به دنبال داشت، زیرا باعث شد به‌تدریج هویتشان را از دست بدهند و آیین‌ها و باورهایشان به فراموشی سپرده شود. این مسئله در زوال دین زرتشت، فرقه‌های التقاطی خرم‌دینان و سپیدجامگان و فرقه‌های اسلامی مانند حنبلی‌ها نقش مهمی داشت. البته اسماعیلیان و شیعیان امامیه نیز تقیه می‌کردند، اما به سبب اتکا به متون دینی غنی خود و برخورداری از پشتوانه‌های سیاسی و معنوی، به حیات خود ادامه دادند.

یکی دیگر از پیامدهای تقیه کردن ایرانیان این است که درک تحولات دینی ایران را دشوار کرده است و به‌درستی نمی‌توان در مورد زمان تغییر کیش‌ها اظهارنظر کرد. به همین دلیل، منابع در مورد فرایند تغییر کیش ایرانیان عمدتاً سکوت می‌کنند، ولی تغییر کیش ترک‌ها به شکل بارزتری در منابع بازتاب یافته است.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۳۸۳). تاریخ الکامل، ترجمه حمیدرضا آذیر، تهران: انتشارات اساطیر.
- ابن ندیم، محمد بن اسحق. (۱۳۶۶). الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- الاشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل. (۱۳۶۲). مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین، ترجمه محسن مؤیدی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- آقابزرگ تهرانی، محمدحسن. (۱۳۶۰). الذریعة الی تصانیف الشیعه، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- بغدادی، ابومنصور عبدالقادر. (۱۳۸۸). الفرق بین الفرق، ترجمه محمدجواد مشکور، چاپ ششم، تهران: انتشارات اساطیر.
- بلادری، احمد بن یحیی. (۱۳۶۴). فتوح البلدان (بخش ایران)، ترجمه آذرتاش آذرنوش، چاپ دوم، تهران: انتشارات سروش.
- بنداری اصفهانی، فتح بن علی. (۱۳۵۶). تاریخ سلسله سلجوقی (زبدۀالنصره و نخبۀالعصره)، ترجمه محمدحسین جلیلی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۶۳). آثارالباقیه، ترجمه علی‌اکبر داناسرشت، چاپ سوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- الجهشیری، ابوعبدالله محمد بن عبدوس. (۱۳۴۸). الوزراء و الکتاب، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، تهران: بی‌نا.
- حسنی رازی، سید مرتضی. (۱۳۶۴). تبصره‌العوام فی معرفه مقالات الانام، تصحیح عباس اقبال، چاپ دوم، تهران: انتشارات اساطیر.
- حسینی علوی، ابوالمعالی. (۱۳۷۶). بیان‌الادیان، تصحیح سید محمد دبیرسیاقی، تهران: انتشارات روزنه.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۷۵). تقیه، دایرةالمعارف تشیع، ج ۵: ۳۸-۴۱، تهران: نشر شهید سعید مجبی.
- خواجه نظام‌الملک طوسی. (۱۳۴۷). سیاست‌نامه، تصحیح هیوبرت دارک، چاپ دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- دوبلوا، فرانسوا. (۱۴۰۱). «زندیق»، ترجمه حسین مصطفوی کاشانی، آینه پژوهش، شماره ۴، ص ۱۶۳-۱۷۲.
- رازی قزوینی، عبدالجلیل. (۱۳۹۱). النقص، تصحیح میرجلال‌الدین محدث ارموی، تهران: سازمان چاپ و نشر دارالحديث و کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان. (۱۳۸۶). راحة‌الصدور و آیه‌السرور، تصحیح محمد اقبال، تهران: انتشارات اساطیر.
- شهرستانی، ابوالفتح محمد. (۱۳۳۵). الملل و النحل، ترجمه افضل‌الدین صدر ترکه اصفهانی، تصحیح سید محمدرضا جلالی نائینی، چاپ دوم، تهران: چاپخانه تابان.

شيخ مفيد، ابوعبدالله محمد. (۱۳۶۳). تصحيح الاعتقاد بصواب الانتقاد (شرح عقائد الصدوق)، تحقيق سيد هبه‌الدين الشهرستاني، قم: انتشارات شريف الرضى.

- طبرى، محمد بن جرير. (۱۳۶۳). تاريخ طبرى، جلد ۱۲، ترجمه ابوالقاسم پاينده، چاپ دوم، تهران: انتشارات اساطير.
- طوسى، ابى جعفر محمد بن الحسن. (۱۴۰۹). التبيان فى التفسير القران، تحقيق احمد حبيب قصير العاملى، بيروت: دار احياء التراث العربى.
- ظهيرى نيشابورى، ظهيرالدين. (۱۳۹۰). سلجوقنامه، تصحيح ميرزا اسماعيل افشار و محمد رمضانى، تهران: انتشارات اساطير.
- مادلونگ، ويلفرد. (۱۳۸۱). فرقه‌هاى اسلامى، ترجمه ابوالقاسم سرى، چاپ دوم، تهران: انتشارات اساطير.
- مستوفى قزوينى، حمدالله. (۱۳۸۸). نزهة القلوب، تصحيح محمد دبىرسياقى، چاپ سوم، قزوین: انتشارات حديث امروز.
- معمورى، على. (۱۳۸۷). تقيه، دايرة المعارف بزرگ اسلامى، ج ۱۶: ۷۷-۷۹، تهران: مركز دايرة المعارف بزرگ اسلامى.
- مقدسى، ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۳۸۵). احسن التقاسيم فى معرفة الاقاليم، ترجمه علينقى منزوى، چاپ دوم، تهران: انتشارات كوش.
- نرخى، ابوبكر محمد. (۱۳۸۷). تاريخ بخارا، ترجمه ابونصر قباوى، تلخيص محمد بن زفر، تصحيح مدرس رضوى، چاپ سوم، تهران: انتشارات توس.
- نوبختى، حسن بن موسى. (۱۳۹۱). فرق الشيعه، ترجمه محمدجواد مشكور، تهران: انتشارات علمى و فرهنگى.
- يعقوبى، احمد بن واضح. (۱۳۶۲). تاريخ يعقوبى، ترجمه محمدابراهيم آيتى، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمى و فرهنگى.

